

1940 чыллардагы (Илбек Адалыг чаа тузындагы) хакас проза

Илбек Адалыг чаа тузында проза жанры уйан тилеен. Улуф хоос тогыстар пазарға көп тус кирек полған, аннаңар, өөнінде, кічіг формаларда тилеен: очерк, публицистическай статья, зарисовка, чоох. "Фронттагы блокноттаң" улуф нимес чоохтарны пасча чаачы И.Костяков, публицистическай статьялар паза очерктер пасча журналист С. Добров (С. Семенов), көп нимес чоохтар сығарған поэт И.Котюшев паза фронттагы чуртастың зарисовкаларын И. Капчигашев. Ол очерктерде тылдагы кізілернің матыр тудынғаннарынаңар, оларның, күс айабин, чиніс чағдадар үчүн хараа-күнөрте тоғынғаннарынаңар пазылчаң.

И.Костяков чаа чылларында очерктер, фельетоннар пасчаң. «Фронтной блокноттаң» тіп адалған циклде ол хада чааласхан арғыстарынаңар, фронттагы киректердеңер пасча, Чир-сууна хынызын чарытча. Олох туста фашизмнің кізі түүлістіг омазын хоостапча.

И.Костяковтың "Хайди офецерні тудып алғаннар", И.Капчигашевтің "Чир-суу үчүн", "Чаа чолларыңча" очерктері чаачыларның фронттагы махачы киректерінеңер чоохтааннар. Пу очерктернің авторлары пілгеннер чаачыларның подвигтері тылдагы тоғысчыларның көңнін көдірчелер, чиніс үчүн тоғысха көөктірчелер.

И.Костяковтың "Сергейнең танысханы" очерк-чооғында чаа тузында ынархастың илбек күзі көзіділче. Ікі чаачы, орыс паза хакас, чарылысчаа чох чаачы-арғыс пол парчалар. Автор фронттагы чуртасты чохсы пілген, аннаңар ол, пір дее нима сағын таппин, оларның махачы киректерін сын көзіт салған. Автор позы көрген нимелерні харахха көріндіре хоостап, чаадагы хорылыстарны сын чарытча.

«Фашистті тутханы» очеркте, совет аалларын чаалап, хоғдайчатхан фашистті көзідіп, автор Совет Армиязының күзін іле сығарча. Сағам прай тилекейні чаалп алып пазынарға тимненчеткен фашист совет чаачыларының алында хорыхханына халтырап турчатханын хазалчых сөснең уғаа чарых хоосталча. Автор, фашисттернің омазын соғлап хоостап, Чир-суубысха хынарға, ыырчыларны хырт көрерге, улам махачы чаалазарға үгретче.

И.Капчигашев хакас чаачының хончых тілліг татарларнаң ынархазын "Чир-суу

үчүн" очеркте уғаа чарых паза хынығ чарытхан.

Чаа темазын көбізі публицистика статьяларында паза очерктерінде көдірче журналист С.Добров-Семенов. Оларның иң артыхтары - "Родина үчүн", "Таня Кучендаева". Халғанчы очеркте автор хакас хыстың чаачы чолын көзіт пирген. Таня ыырчынаң көстең көске тоғас парча. Піс аны фронттың аймах-пасха пулуңнарында көрчебіс: ол холына мылтых алып, фашисттердең тоғыр махачы харбазығ апарча, ухтар алтында палығлығ чаачыларны сығарча, разведчиктернең хада чыплама хараада ыырчыларның тылынзар парча.

Пу очеркте хайхастығ (замечательная) хыстың чуртазының кизектері сын иде хоостал парғаннар. Автор Таняның чуртазын чааға парчатхан тустаң сығара көзітче. Поездте парчадып, ол, Чир-суун арачылырынаңар сағынып, прай чүреенең фашизмні хырт көрче. Чаада ол, хорғыс пілбин, чапчаң чааласхан үчүн ікі Хызыл знамя орденінең сыйыхтатхан. Махачы чаачы хынчаң Чир-суу үчүн поэмының тынын пир салған. Пу хакас чонның саблығ хызының омазы поста чаачының иң чахсы матлама хылиин пиктеен. Ол көп төллерге көзідім полар.

Чаа чылларында тылдағы тоғысчыларның хазыр тоғызынаңар, оларның күс аябин хараа-күнөрте тоғынчатханынаңар, чалахай омаларынаңар журналист С.Семенов (С.К. Добров) очерктер пасчаң. Аның «Хыстар», «Патриоттар» очерктерінде чааға парыбысхан ир кізілернің орнына тракторға одырып істенчеткенін хыстарның чалахай омалары, оларның патриотическай көө көзіділче. Литература, чаа тастындағы тоғысчыл чонның чуртазын көзідіп, улуғ пөгін толдырған. Авторлар пос произведениелерінең кізілерні тоғысха көдіргеннер.

И.Котюшев поэмының "Иким апсах" чооғында улуғ частығ колхоз тоғынчызының фронтха парыбысхан пастухтың тоғызын хайди итчеткенін көзітче. Пу Иким малчының пай опыды сүтті саарының синін көдірерге полысча. Апсах пу чидіге уғаа тың өрінче.

Шахталардаң, хыралардаң, чабаннарның турған черлерінең, леспромхозтардаң көп саннығ искірігілері чонның тоғысха көдірілгенін, ыырчыдаң тоғыр күрезер көңні көдірілгенін чарытхан.

Чаа соондағы тустарда И. Котюшев, И. Костяков эпос произведениелерінең тоғынғаннар. Олар чаа чыллары тузындағы чуртасты көзідерге сіренгеннер.

Чаа чыллары нинче ыраза, чир үстүнде амыр чуртас үчун күрезіг улам алғып одырча. Пу хақан даа иргілебес тема чиит төллернің хайиин тың тартыпча. Илбек

Адалыг чаа тузы совет чоннарының чуртазында хачан даа ундулас. Ол туста совет литературазында турыстыг орын тапхан. Че хакас литературазында ол туста пөзік хоос усха читкен писательлер чох полчаңнар, чаа темазы читіре көдірілбин халған. Ол тоғысты чаа соондағы чылларда идерге киліскен.

Чаа соондағы чылларда Илбек Адалыг чааның тархынын тирең үгренип, писательлер ол тусты пасха-пасха саринаң улам алғыда пасчалар.

Пір дее хоспин таныхтирбыс, 40 чыллар хакас литературазына чідіріл парғаннар тіп санирға чарир. 30 чылларда көп таланныг кізілер репрессияа кір парғаннар: В.Кобяков, Г.Быотов, Д.Казанаков, В. Субраков, К. Самрин, Н.Спирин, К.Тодышев, А.Кузугашев. 1941 чылда национальной литератураның төстегчілері М.Коков, П.Штыгашев, 1942 чылда - М.Аршанов үреп парчалар. Ыди наа ла төріпчеткен чиит литература тилирі тохтап парча.

Чаа соондағы чылларда чаа темазын, чонның патриот көө тыығанын, ынархас улам пиктелгенін, совет кізінің сағыс көгізі алғаанын писательлер, пүүнги сағыс-көгіс, кирексіністер хоостыра көріп, турыстыг чарытчалар: И.Костяков «Чібек хур» романында, «Палығлыг хас» чоохта, Г.Топанов «Хара хус», Н.Тиников «Кавристің көглері», «Тіріг кізі өлбечең» улуғ чоохтарда, К.Нербышев, А.Халларов чоохтарында.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. - 278 с.